

Предчук Т.В.,
здобувач кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ У СПАДКОВИХ ТА ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ, ОБ'ЄКТОМ ЯКИХ Є СЕРВИТУТ

У науковій статті зроблено спробу проілюструвати особливості спадкових та договірних відносин за участі юридичних осіб з окремими аспектами сервітутних прав. Запропоновано певні зміни щодо удосконалення норм цивільного законодавства.

Ключові слова: спадкування, договір, цивільне законодавство, сервітут, юридична особа, спадкоємець

В научной статье предпринята попытка проиллюстрировать особенности договорных отношений и наследования с отдельными аспектами сервитутных правоотношений с участием юридических лиц. Предложены некоторые изменения по совершенствованию норм гражданского законодательства.

Ключевые слова: наследование, договор, гражданское законодательство, сервитут, юридическое лицо, наследник

In the scientific article sought to illustrate the features of inheritance and certain aspects of servitude legal relations with the participation of legal entities. Proposed some changes to improve the rules of civil law.

Keywords: inheritance, the civil law, the contract, servitude, a legal entity, the successor

Постановка проблеми. Важливою складовою суспільних відносин є договірні та спадкові відносини, так як вони виступають одним із основних важелів перерозподілу матеріальних благ та, відповідно, зміни права власності як

основоположної категорії цивільного права. Таким чином, виникає об'єктивна потреба визначення особливостей участі юридичних осіб у спадкових правовідносинах.

Аналіз дослідження даної проблеми. Увага до проблем участі юридичних осіб у цивільних правовідносинах приділялася такими вченими-цивілістами як Б.С. Антимонов, С.М. Братусь, А.В. Венедиктов, К.А. Граве, О.О. Лов'як, В.І. Серебровський. Окремі аспекти можливості та правомірності участі юридичних осіб у спадкових правовідносинах були висвітлені у навчальній літературі та коментарях до законодавства сучасними науковцями, серед яких можна виділити О.В. Дзеру, Ю.О. Заїку, Н.С. Кузнецову, В.В. Луця, С. Я. Фурсу, О. Ю. Цибульську, Я. М. Шевченко та інших.

Метою даної статті є дослідження участі юридичних осіб у спадкових правовідносинах за сервітутом, з визначенням можливих перспектив щодо вдосконалення чинного цивільного законодавства у сфері здійснення спадкових прав.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 1216 ЦК України спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) [1, с. 786].

Виходячи з буквального розуміння змісту даної норми, учасниками спадкового правовідношення виступають спадкодавець та спадкоємець.

При цьому, ЦК України в імперативній формі визначає, що спадкодавцем може бути виключно фізична особа. Така позиція законодавця регламентована, на нашу думку, загальнотеоретичним розумінням суб'єктивного спадкового права як акту волевиявлення волі фізичної особи визначити юридичну долю майна на випадок своєї смерті (спадкування за заповітом) [2, с. 110; 3, с. 343] або припущення, що закон, який встановлює коло спадкоємців, їх черговість, розміри спадкових часток тощо, відповідає долі спадкодавця, що не виявив бажання чи не зміг виразити свою волю іншим чином – шляхом заповідального розпорядження [4, с. 69-70]. Окрім того, припинення права власності юридичної особи, відповідно до чинного законодавства, здійснюється іншими способами в

процесі реорганізації та ліквідації, і аж ніяк не в спадковому процесі.

На відміну від законодавчого обмеження спадкодавця - виключно фізичної особи, – коло осіб, що можуть бути спадкоємцями, значно ширше. Проте і в даному випадку можемо констатувати той факт, що перелік підстав спадкування є універсальним саме для фізичних осіб. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1222 ЦК України, спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Відповідно до ч. 2 цієї ж статті, спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин згідно ст. 2 ЦК України. Тож, не беручи до уваги фізичних осіб-спадкоємців як учасників спадкових правовідносин, що безперечно може бути об'єктом самостійного дослідження, зупинимось більш детально на особливостях передбаченої чинним цивільним законодавством участі юридичних осіб у спадкових правовідносинах.

Насамперед, зазначимо, що тенденції розширення кола осіб, як могли виступати у якості спадкоємців, у вітчизняному цивільному законодавстві почали знайти своє відображення у на той час чинному законодавстві наприкінці 30-х років минулого століття. Так, у початкова редакція примітки до ст. 418 ЦК РРФСР, який був введений в дію з 01.01.1923 р. Постановою ВЦВК від 31.10.1922 р., передбачала, що «спадкоємцями можуть бути тільки особи, що є живими на момент смерті спадкодавця, а також дії, зачаті за його життя та народжені після його смерті» [5, с. 111]. Отже, коло спадкоємців за заповітом та за законом обмежувалося виключно фізичними особами.

Згодом Постановою ВЦВК і РНК РРФСР від 06.04.1928 р. до ст. 418 ЦК РРФСР були внесені зміни, якими до числа спадкоємців за спадкуванням за заповітом було вперше включено державу та її органи, державні підприємства та організації [6, с. 355]. Наступні уточнення до цивільного законодавства радянського періоду стосовно законодавчого

встановлення кола потенційних спадкоємців, були внесені Указом Президії ВР СРСР від 14.03.1945 р. «Про спадкоємців за законом і заповітом». Зокрема, відповідно до ст. 2 вищевказаного Указу, спадкодавець має право призначити своїми спадкоємцями: а) всіх осіб, що можуть бути спадкоємцями за законом; б) державні органи та громадські організації; в) будь-яких громадян за відсутності спадкоємців за законом, а також громадським організаціям [7].

Коментуючи дану норму закону, відомий радянський дослідник-цивіліст того періоду А.В. Венедиктов зазначив, що, незважаючи на те, що дана норма не передбачає права спадкодавця заповісти своє майно державі, держава в будь-якому випадку стає власником майно, що було заповідане її органам [8, с. 336]. Подібні тенденції радянського законодавства були збережені і в ЦК УРСР від 1963 р. Зокрема, ст. 534 ЦК УРСР від 1963 р. «Спадкоємство за заповітом» передбачено, що «кожний громадянин може залишити за заповітом усе своє майно або частину його (не виключаючи предметів звичайної домашньої обстановки і вжитку) одній або кільком особам як тим, що входять, так і тим, що не входять до кола спадкоємців за законом, а також державі або окремим державним, кооперативним та іншим громадським організаціям» [9].

Не можна залишити поза увагою той факт, що певний час у науці та практиці цивільного права були зроблені спроби ототожнити у спадкових відносинах державу з юридичною особою [10, с. 156]. Проте, вже в працях радянських дослідників-цивілістів більш пізнього періоду спостерігаємо абсолютно протилежний підхід [11, с. 121]. Так, на думку Б.С. Антимонова та К.А. Граве, поняття держави не співрозмірне з уявленням про юридичну особу, яка реєструється державними органами, здійснює свою діяльність в межах установчих документів, що відображають вузькі межі та цілі її діяльності. Заповіт особи на користь організації, яка не має прав юридичної особи, може бути визнане недійсним, або може розглядатись як заповіт на користь юридичної особи, якій підвідомча організація, названа спадкоємцем у заповіті [12, с. 66-67]. На сьогоднішній день існує усталена думка, що держава не може вважатися юридичною особою і, таким

чином, держава, як спадкоємець, не повинна ототожнюватися з юридичною особою [13, с. 581]. Така позиція виходить із законодавчо закріпленої конструкції в ст. 2 ЦК України, відповідно до якої учасниками цивільних відносин є фізичні та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Як правильно зазначає В.І. Труба, держава є, насамперед, суб'єктом публічного права, а участь у цивільних відносинах для неї не є головним призначенням і обумовлюється, як правило, конкретно визначеною ситуацією [14, с. 9]. Разом з тим, як свідчить аналіз норм ЦК України, законодавець дозволяє державі здійснювати свої цивільні права та обов'язки через створені нею юридичні особи публічного та приватного права (ст. 167 ЦК України).

Таким чином, на сучасному етапі розвитку спадкового права та цивільного законодавств держава та юридичні особи різних форм власності виступають як самостійні та незалежні учасники спадкових правовідносин. Разом з тим, чинним ЦК України передбачено, що у межах спадкових правовідносин юридична особа може виступати виключно учасником заповідального правовідношення. Проте, на наш погляд, нормативне закріплення інституту юридичної особи як спадкоємця є недосконалим та вимагає вирішення ряду проблем практичного характеру, що обумовлюється специфікою даного виду осіб як учасників у цивільних відносинах.

Виходячи з цього, у теорії та практиці цивільного права можна виокремити проблеми, що виникають із реалізації спадкових прав юридичними особами як учасниками спадкових правовідносин. Звернемося, насамперед, до загальних положень про юридичну особу, що закріплені у нормах ЦК України. Так, відповідно до ч. 1 ст. 80 ЦК України, юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. До ознак, що притаманні юридичній особі, є взаємообумовленими та розглядаються лише в сукупності, відносять її організаційну єдність, наявність відокремленого майна, участь у цивільному обороті від власного імені, здатність

нести самостійну майнову відповідальність, здатність виступати позивачем та відповідачем у суді [15, с. 135].

Закон визначає особливості правоздатності та дієздатності юридичної особи як учасника цивільних правовідносин. Зокрема, цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення (ч. 4 ст. 91 ЦК України). На відміну від дієздатності фізичних осіб, дієздатність юридичної особи виникає одночасно з її правоздатністю, тобто з моменту створення юридичної особи.

Юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації у порядку, встановленому законом. Юридична особа припиняється у результаті передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам у разі реорганізації або ліквідації. Юридична особа вважається такою, що припинилася, з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення (ст. 104 ЦК України). Оскільки, як вже було зазначено нами, будь-яке спеціальне законодавче регулювання здійснення спадкоємцями-юридичними особами спадкових прав відсутнє, спробуймо визначити порядок реалізації юридичною особою спадкових прав, що випливають із заповіту як передбаченої ЦК України підстави спадкування.

Так, відповідно до ст. 1220 ЦК України, часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою. Якщо протягом однієї доби померли особи, які могли б спадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з них. Більш аргументовано та виважено до розв'язання даної проблеми підійшов російський законодавець. Відповідно до ст. 1116 ЦК Російської Федерації, до спадкування за заповітом можуть закликатися вказані в ньому юридичні особи, які існують на день відкриття спадщини. Зазначимо, що подібного законодавчого уточнення ЦК України не містить. Відсутність будь-якого нормативно-правового регулювання проблеми участі юридичних осіб у спадкових правовідносинах призводить до ряду невирішених практичних проблем реалізації права юридичних осіб як спадкоємців за заповітом. Безперечно, ч. 2

ст. 1222 ЦК України, потребує уточнень. Зокрема, з цього приводу С.Я. Фурса зазначає, що доцільно було б викласти дану норму закону у наступній редакції: «Юридична особа може бути спадкоємцем за умови, що утворилася (zareestrovana) до моменту відкриття спадщини» [16, с. 536]. Така позиція кореспондується із положеннями ч. 3 ст. 1223 ЦК України, де зазначено, що право на спадкування виникає у день відкриття спадщини. Тому, якщо юридична особа, яка перебуває у стані реєстрації не може бути спадкоємцем у тому числі за сервітутом, крім випадків що передбачені у законі. Тут можна привести приклад змін у законодавстві. Так, прийняття Закону України «Про громадські об'єднання» призвело до втрати чинності Закону України «Про об'єднання громадян». У п.4 перехідних положень зазначено, що громадські організації, їх спілки (союзи, асоціації, інші об'єднання громадських організацій), легалізовані на день введення цього Закону в дію шляхом реєстрації або повідомлення про заснування, не потребують відповідно перереєстрації або повторного подання документів для повідомлення [17].

Аналізуючи таку позицію, звернемося до нормативно-правових актів, що визначають основні правила складання заповіту. Відповідно до п. 2.1 глави 3 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого Наказом Міністерства України від 22.02.2012 № 296/5, заповіт має бути складений так, щоб розпорядження заповідача не викликало незрозумілостей чи суперечок після відкриття спадщини [18]. Виходячи з вищевикладеного, у тексті заповіту спадкодавець має чітко вказати назву юридичної особи-спадкоємця, її юридичну адресу та код відповідно до Єдиного державного реєстру. Разом з тим, на практиці може виникнути ситуація, коли заповіт складено на користь юридичної особи, що була створена на момент його складання, проте на час відкриття спадщини вже була ліквідована чи реорганізована. Враховуючи особливості процедури ліквідації юридичної особи як форми припинення господарської діяльності, не може реалізувати право до спадкування за заповітом юридична особа, яка припинила свою господарську діяльність, якщо були внесені

відповідні зміни до Єдиного державного реєстру. Стосовно ж реорганізації юридичної особи-спадкоємця, то враховуючи особливості форм такої реорганізації, передбачених ЦК України (злиття, поділ, приєднання, перетворення), необхідно зазначити, що до правонаступника попередньої юридичної особи-спадкоємця переходять спадкові права за спадковим правовідношенням.

Враховуючи особливості правоздатності та дієздатності юридичної особи, вимоги до заповіту, встановлені ЦК України та Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, ключовим моментом на час складання заповіту є факт існування конкретної юридичної особи. Враховуючи це, нами пропонується викладення ч. 2 ст. 1222 ЦК України у такій редакції: «Юридична особа може бути спадкоємцем за умови, якщо вона на час складання заповіту є зареєстрованою в установленому законом порядку. У випадках зміни законодавчих актів або введення в дію нових, юридична особа вважається спадкоємцем за умови відсутності вказівки щодо необхідності повторної перереєстрації або повторного подання документів для здійснення такої».

Іншою важливою проблемою є процесуальний порядок прийняття спадщини юридичною особою. Відповідно до ч. 1 ст. 1223 ЦК України, право на спадкування мають особи, визначені у заповіті. За ч. 1 ст. 1268 ЦК України, спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її. Отже, надана законом можливість спадкування на підставі заповіту за загальним правилом є правом, а не обов'язком спадкоємця. Відповідно до положень ЦК України, для здійснення процесуальних дій із прийняття спадщини спадкоємець повинен подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини. Якщо для фізичної особи рішення прийняття спадщини, будучи вольовим актом, ґрунтується, обумовлюється, насамперед емоційно-інтелектуально-вольовою сферою її життєдіяльності то, відповідно, подібні рішення про прийняття та відмову про прийняття спадщини як підставу набуття права власності юридичною мають свої особливості.

Так, відповідно до ст. 97 ЦК України, управління товариством здійснюють його органами, тобто загальними

зборами його учасників та виконавчим органом. Відповідно до ст. 101 ЦК України, управління установою здійснюється виключно її виконавчим органом – правлінням. Загалом реалізація дієздатності юридичної особи приватного та публічного права регулюється нормами чинного законодавства та конкретизується в її установчих документах чи актах органів державної влади. Заява юридичної особи про прийняття спадщини повинна бути належним чином оформлена (підписана повноважною особою, скріплена печаткою підприємства, установи, організації), підкріплена доказами дійсного виявлення юридичної особи стосовно здійснення даного юридичного факту (наприклад, відповідне попереднє рішення загальних зборів товариства тощо).

Іншою не менш важливою проблемою є спадкування, ускладнене іноземним елементом, наприклад, правові ситуації, коли спадкоємцем є іноземна юридична особа. З цього приводу в ст. 70 Закону України «Про міжнародне приватне право» застосовується принцип правової кваліфікації: «З урахуванням положень статей 71, 72 цього Закону спадкові відносини регулюються правом держави, у якій спадкодавець мав останнє місце проживання, якщо спадкодавцем не обрано в заповіті право держави, громадянином якої він був. Вибір права спадкодавцем буде недійсним, якщо після складання заповіту його громадянство змінилося» [19]. Підстава набуття права власності юридичною особою шляхом спадкування не обмежується лише складенням на її користь заповіту. ЦК України надає право юридичній особі виступати стороною спадкового договору. Так, відповідно до ч. 2 ст. 1303 цього Кодексу, набувачем у спадковому договорі може бути фізична або юридична особа. Таким чином, у законі не встановлено жодних обмежень щодо можливості юридичної особи стати набувачем за договором. У цьому контексті не слід забувати про видові ознаки юридичних осіб. Так, чинне законодавство містить таке поняття як «юридична особа без статусу юридичної особи» [17]. Це такі організації які не мають на меті здійснювати підприємницьку діяльність, відповідно не подає податкові звіти в податкову інспекцію, інформацію про

підтвердження відомостей про організацію державному реєстратору. Тому, якщо до такої юридичної особи перейдуть спадкові права, зокрема за оплатним сервітутом, тоді виникають питання і фінансового, податкового, обслуговуючого характеру. Стаття 86 ЦК України зазначає, що непідприємницькі товариства (кооперативи, крім виробничих, об'єднання громадян тощо) та установи можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню. Тому можемо констатувати, що за таких позицій не всі юридичні особи можуть здійснювати спадкові права, а лише ті, діяльність, яких відповідає меті створення, така діяльність прописана в установчих документах та не суперечить закону.

Висновки. Виходячи із усього вищезазначеного, можна констатувати той факт, що правові можливості участі юридичних осіб у спадкових правовідносинах обмежуються набуттям спадщини виключно через заповіт та спадковий договір. Разом з тим, аналіз норм чинного цивільного законодавства свідчить про те, що нині відсутнє належне врегулювання реалізації спадкових прав юридичними особами-спадкоємцями, що вимагає подальшого наукового дослідження. Можна виокремити такі напрямки подальших досліджень даної проблеми: 1) дослідження місця юридичних осіб як учасників договорів про встановлення сервітуту; 2) розроблення рекомендацій щодо подальшого удосконалення спадкування юридичними особами об'єктів за сервітутом у ЦК України та удосконалення суб'єктного складу договірних відносин, об'єктом яких є сервітут.

Література:

1. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. - К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 1. - 692 с.
2. Заїка Ю.О. Українське цивільне право: Навч. посіб. — К. Істина, 2005. – 312 с.
3. Цивільне право: Навчальний посібник/ За заг. ред. Р.О. Стефанчука.- К.: Наукова думка, 2004. – 379 с.

4. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. – М., 1963. – 196 с.

5. Гражданский кодекс РСФСР // Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917 – 1991 гг. / Под ред. О.И. Чистякова. — М.: Зерцало, 1997. – 592 с.

6. Постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 6 апреля 1928 г. // СУ РСФСР 1928 г. № 47, ст. 355.

7. Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 12 июня 1945 г. // «Ведомости Верховного Совета СССР» 1945 г. № 38.

8. Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность. - М., 1948. – 840 с.

9. Цивільний кодекс УРСР від 18.07.1963 № 1540-VI // [Електронний ресурс] Інформаційно-аналітична система «ЛІГА»: ТОВ «ЛІГА:ЗАКОН», 2011.

10. Серебровский В. И. Гражданское право: Учебник для юридических институтов, М., 1944, т. 1. – 431 с.

11. Советское гражданское право: Учебник для юридических высших учебных заведений, М., 1950. т. 1. - 667 с.

12. Антимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. –М.: Юр.лит. –1955. - 264 с.

13. Цивільне право України: Підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С Кузнецової. – У 2-х кн. – Кн. 2.- К.: Юрінком Інтер, -2002. - 640 с

14. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко, - К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 1. – С. 9.

15. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. – 3-є вид., перероб. і доп. / За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. - К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т.1. – 832 с.

16. Спадкове право (Нотаріат. Адвокатура. Суд): Науково-практичний посібник // За заг. ред. проф. С.Я. Фурси. – К., 2008. – 1216 с.

17. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 року // Відомості Верховної Ради України, 2013, № 1, ст. 1.

18. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Затверджений Наказом Мін'юсту України від 22.02.2012 № 296/5// [Електронний ресурс] Інформаційно-аналітична система «ЛІГА»: ТОВ «ЛІГА:ЗАКОН», 2016.

19. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. №2709-IV // [Електронний ресурс] Інформаційно-аналітична система «ЛІГА»: ТОВ «ЛІГА:ЗАКОН», 2015.